

Den ofrånkomliga värdegrunden

Gunnar Falkemark

Göteborgs Universitet

Filosofen Torbjörn Tännsjö går till friskt angrepp mot värdegrunden i den svenska skolan. För oss som tror på en värdegrund i utbildningssystemet utgör hans text en spännande utmaning.

Tännsjöes huvudtes är att värdegrunden bör avskaffas. För denna tes framförs ett antal argument. Ett första argument är att själva tanken på förekomsten av delade värderingar är en ”besynnerlig, skrämmande och otidsenlig tanke”. Till stöd för att denna tanke är upprörande anför Tännsjö dess uppkomsthistoria. Det är en borgerlig regering med deltagande av en ”aktivistisk kristdemokrati” och med stöd av det främlingsfientliga Ny Demokrati som i riksdagen driver igenom propositionen om en värdegrund för skolan.

Efter dessa inledande argument anför Tännsjö kritik mot att värdegrundstanken är oklar. Han anser att en värdegrund måste handla om grundläggande värderingar som kan motivera mer partikulära värderingar. Som han ser det uppfyller gällande värdegrund inte detta krav. Han tycker sig endast kunna urskilja två värderingar som uppfyller villkoret att vara grundläggande. Dessa är värderingarna om livets okränkbarhet och om alla människor lika värde. Det som gör dessa värderingar anstötliga för Tännsjö är inte bara att de är felaktiga – eller i mer fundamental mening omöjliga eller olämpliga – utan också att det var det kristdemokratiska partiet som lyckades få med dessa värderingar i den officiella värdegrunden.

Kritiken mot tanken om människolivets okränkbarhet är att den är djupt problematisk. Tännsjö ställer sig frågan om tanken utesluter företeelser som självmord, dödshjälp eller abort. Som han ser det är svaret jakande. Och eftersom han själv ställer sig positiv till dessa företeelser finner han skäl att avvisa idén om livets okränkbarhet.

Även den normativa föreställningen om alla människors lika värde förkastas. Han gör detta genom att ställa sig frågan vad denna föreställning egentligen innebär. Han svarar att denna ”rimligen” går ut på att människor i någon mening är skapelsens krona, ”att vi är viktigare moraliskt än andra kännande varelser”. En konsekvens härav är att elever i skolan som exempelvis är principiella veganer med rätta kan stämplas som dissidenter som inte förstått att människor i moraliskt avseende står över djuren.

De tolkningar Tännsjö ger av de två grundläggande värderingar vi har behandlat är, hävdar han, oförenliga med seriösa moralfilosofiska teorier, såsom exempelvis utilitarism, rättighetsetik och dygdeetik.

Tännsjö ser de grundläggande inslagen i värdegrunden som motbudande kristna och humanistiska värden. Man skulle då kunna förledas tro att Tännsjö skulle vilja se denna kristligt färgade värdeuppsättning ersatt med en rent sekulariserad värdegrund. Så är dock inte fallet.

Vad Tännsjö istället för en värdegrund förespråkar är, för det första, ett kritiskt förhållningssätt kring grundläggande värdefrågor. Och för det andra rekommenderar han ett accepterande av filosofen John Rawls idé om en ”överlappande konsensus”.

Min kritik av Tännsjös argumentation bygger på tre grunder. För det första är kristdemokraternas (KD:s) påstådda inflytande över den gällande värdegrunden överdrivet. För det andra är analysen av en av de två grundläggande värderingar som tagits upp ovan i huvudsak felaktig. För det tredje är idén om att avskaffa värdegrunden inte bara olämplig utan helt orealistisk.

Enligt min mening överdriver Tännsjö kristdemokraternas inflytande betydligt. Han har dock rätt i ett avseende. Det gäller ”den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism”. Här kämpade KD med näbbar och klor för att denna skrivning skulle komma med i värdegrunden. Statsvetarna Maria Jarl och Linda Rönnberg hävdar att detta exempel visar att ett förhållandevis litet parti – som KD var under den aktuella perioden 1991 till 1994 – ”kan åstadkomma ganska stora avtryck när politikens slutliga lösningar ska förhandlas fram – bara man har en position och strategi att göra det utifrån” (Jarl och Rönnberg, 2011, sid. 95). Och det hade KD som medlemmar av Carl Bildts minoritetsregering.¹

Utöver ”människolivets okränkbarhet” och ”kristen tradition och västerländsk humanism” innehåller värdegrunden emellertid en rad inslag som på intet sätt är specifika för KD. Hit hör exempelvis demokrati, jämställdhet mellan män och kvinnor, individens frihet och integritet och individens fostran till rättskänsla, generositet och tolerans. Men det som främst undergräver Tännsjös tes om KD:s stora inflytande över värdegrunden och dess tillkomst är ett viktigt inslag som han förbigår med total tystnad. Det gäller understrykandet att ”undervisningen i skolan skall vara icke-konfessionell”.

Detta inslag om en icke-konfessionell skola utgjorde en seger för den politiska oppositionen. Under utskottsbehandlingen av regeringens proposition drev socialdemokrater och vänsterpartister hårt kravet att i värdegrunden måste ingå ett stadgande att undervisningen skulle vara fri från religiösa inslag. Och riksdagen kom att acceptera detta krav från oppositionens sida. Nu kan vi således hävda att vad KD vann i ett avseende punkterades genom de två oppositionspartiernas framgångsrika ”motkrav”.

¹ Min framställning av den politiska processen bakom beslutet om värdegrunden 1994 bygger på Jarl och Rönnberg (2011, sid. 90-106).

Det är tydligt att Tännsjö menar att om man kan konstatera vilka politiska krafter som drev igenom värdegrunden så säger detta också något om dess normativa rimlighet. Eftersom han uppenbarligen ställer sig politiskt avvisande till både KD och Ny Demokrati är dessa partiers påstådda stöd till värdegrunden starkt normativt diskrediterande. Nu kan denna underförstådda slutsats kritiseras på två grunder. För det första hade andra partier än KD – som jag försökt visa - betydande inflytande över den slutgiltiga utformningen 1994. Och för det andra har Tännsjö fel när han påstår att beslutet i riksdagen kunde drivas igenom med hjälp av det ”främlingsfientliga” Ny Demokratis utslagsröster. Så var inte alls fallet. När beslutet klubbades i riksdagen lade detta partis ledamöter nämligen ner sina röster (!).

Tännsjö finner det konstigt att värdegrunden när den väl beslutats 1994 inte senare har ifrågasatts av något politiskt parti. Man kan ju i sammanhanget påminna om att socialdemokraterna innehade regeringsmakten mellan 1994 och 2006. Det fanns alltså gott om tid för att fatta nya beslut. Förklaringen till att beslutet från 1994 inte ändrats radikalt är att man kan uppfatta det som en rätt typisk politisk kompromissprodukt. Alla fick något som låg dem varmt om hjärtat och samtidigt tvingades alla acceptera något som de inte uppskattade. Incitament till större förändring har med andra ord varit ganska svaga.

Nu genomförde faktiskt socialdemokraterna efter 1994 en förändring i värdegrunden som knappast uppmärksammats alls. Man tog helt enkelt bort skrivningen om kristen tradition och humanistisk etik – men bara för förskolans vidkommande (Jarl och Rönnberg, 2011, sid. 102). Under de borgerliga regeringsåren mellan 2006 och 2014 genomfördes inte någon ”återställare” i läroplanen för förskolan.

Tännsjös kritik av värderingen om livets okränkbarhet accepterar jag. Gör vi en rimlig tolkning av denna värdering utesluter den, som Tännsjö menar, företeelser som självmord, dödshjälp och abort. Det kan tillfogas att värderingen måste leda till radikal pacifism. Således skulle ett militärt försvar vara uteslutet. Det finns egentligen ett avseende där värderingen har betydelse i det offentliga livet. Det gäller förbudet mot dödsstraff, som i Sverige är inskrivet i själva grundlagen. Och som dessutom gäller även i krigstid (RF 2:4). I likhet med Tännsjö anser jag det således rimligt att utesluta värderingen om livets okränkbarhet ur värdegrunden.

Tännsjös kritik av principen om alla människors lika värde accepterar jag däremot inte. Jag finner kritiken helt ohållbar. Tännsjös strategi går först ut på att dra en slutsats ur denna princip, kritisera innehållet i denna slutsats och på så sätt skjuta sönder den ursprungliga principen.

För att tydliggöra min kritik här måste jag vara lite petig. Tännsjö utgår från följande:

(A) Alla människor har lika värde.

Ur (A) drar han slutsatsen (eller gör tolkningen att):

(B) Vi människor är skapelsens krona och moraliskt viktigare än andra kännande varelser.

Nu är det – vill jag bestämt säga – ett felslut. Det är inte alls så att (B) är en konsekvens av (A), eller en rimlig tolkning av (A). De är ju fullt möjligt att acceptera (A) men förkasta (B). Därmed har ett avvisande av (B) ingen relevans för hur man skall ställa sig till (A). Härav följer i sin tur att det inte är det minsta konstigt att bejaka (A) och samtidigt vara exempelvis vegan. Tännsjö kan väl inte på fullt allvar hävda att veganer måste ta avstånd från principen om alla människors lika värde!?

Tännsjös kritik av (A) går också ut på att denna värdering skulle vara oförenlig med seriösa moralfilosofiska hållningar såsom utilitarism, rättighetsetik, dygdeetik och moralisk kontraktualism. Jag anser att Tännsjö här i huvudsak har fel.

Utilitarismen som moralfilosofisk teori är i hög grad förknippad med filosoferna Jeremy Bentham och John Stuart Mill. Denna teoris grundläggande princip är att maximera mängden lycka ("pleasure") över mängden smärta ("pain") i befolkningen i stort. Jag kan inte se att värderingen om alla människors lika värde – det vill säga (A) – skulle vara oförenlig med denna teori. I själva verket, vill jag hävda, förutsätter tillämpningen av en utilitaristisk kalkyl denna värdering. Mill hävdar i sin berömda skrift *Utilitarianism* just detta, nämligen att "one person's happiness ... is counted for exactly as much as another's". Och han tillfogar att Benthams dictum "everybody to count for one, nobody for more than one" kan bifogas nyttoprincipen som en förklarande kommentar (Mill, 1972, sid. 58).

Samma argument kan återopas om en klassisk moralfilosofisk teori, som inspirerat modern rättighetsetik. Jag syftar på Kants deontologiska teori. En av versionerna av det kategoriska imperativet lyder: "Handla så, att du behandlar mänskligheten såväl i din egen som i varje annan person aldrig blott såsom medel utan tillika såsom ändamål" (Kant, 1920, sid. 74). Jag finner att här på ett vackert sätt uttrycks alla människors lika värde.

Modern rättighetsetik som bygger på kontraktualism är knappast heller oförenlig med principen om alla människors lika värde. Eftersom teorier av detta slag tillskriver alla människor samma grundläggande rättigheter föreligger, som jag ser det, förenlighet med (A).

Självt måste jag gå tillbaka till kontraktsteorins första stora namn, Thomas Hobbes på 1600-talet, för att finna ett tydligt exempel på en teori som förefaller att strida mot (A). I *Leviathan*, första gången publicerad 1651, hävdar Hobbes: "En människas betydelse eller värde är, liksom när det gäller allting annat, hennes pris, det vill säga vad man skulle ge för att begagna sig av hennes makt. Därför är värdet inte absolut, utan beroende av andras behov och bedömning" (2004, sid. 103).

Modern dygdeteori finns i ett antal olika versioner. Jag kan inte se att några av dessa på ett tydligt sätt strider mot (A). För att hitta en dygdeteori som otvetydigt gör detta får man gå tillbaka till Aristoteles ursprungliga teori. Hans skarpa åtskillnad mellan män och kvinnor och acceptering av slaveriet står klart i strid med värderingen om alla människors lika värde.

Jag skall avsluta denna kritiska granskning av Tännsjös tes om att avskaffa värdegrunden med att påpeka att detta är helt orealistiskt. Varje politisk regim är angelägen att forma det uppväxande släktet genom lämpliga värderingar.

Sverige är en bra illustration till detta förhållande. När folkskolan infördes 1842 var syftet att förse alla barn med kunskaper och värderingar som de styrande fann nyttiga. Ämnen som läsning, skrivning, räkning, kristendom och biblisk historia tillhörde den tidens kärnämnen. Genom att kyrkoherden blev ordförande i skolstyrelsen tillförsäkrades kyrkan och dess värderingar ett avgörande inflytande. Vad man från ansvarigt håll ville skapa var lojala undersåtar. Författaren Vilhelm Moberg vittnar om att denna målsättning fanns kvar när han gick i folkskolan i början av 1900-talet. "Vi skulle fostras till goda, lojala undersåtar, som icke fick rubbas i vår tro på Gud, kungen och den maktägande överheten ..." (sid. 57). Ett drygt halvt århundrade senare var den politiska styrningen av skolan fortfarande av central betydelse – men till sitt innehåll radikalt annorlunda. Som ledande politiker förklarade Olof Palme 1968 skolans betydelse som medel för samhällsförändring. "Skolan är och

förblir en nyckel till att avskaffa klassamhället.”² Beslutet 1994 om värdegrunden är således bara en fortsättning på en politisk strävan att forma det uppväxande släktet på lämpligt sätt.

En indikation på att det inte går att avskaffa värdegrunden är att Tännsjö faktiskt själv vill införa två egna värderingar. Det gäller värderingen av den kritiska skolningens betydelse och Rawls ”överlappande konsensus” som väsentligen verka handla om betydelsen av tolerans.

Vad anser jag då själv skall ingå i värdegrunden? Rent allmänt finner jag den nuvarande floran av värderingar alltför vildvuxen. Här finns för många värderingar av vilka ett flertal lätt kommer i konflikt med varandra. För min personliga del vill jag hålla fast vid två fundamentala värderingar: demokrati – ett värde som Tännsjö inte nämner - och alla människors lika värde.

Om författaren

Gunnar Falkemark är seniorprofessor vid Göteborgs universitet.

E-post: gunnar.falkemark@pol.gu.se

Referenser

Hobbes, T. (2004). *Leviathan*. Göteborg: Daidalos.

Jarl, M., & Rönnberg, L. (2011). *Skolpolitik. Från riksdagshus till klassrum*. Stockholm: Liber.

Kant, I. (1920). *Grundläggning för sedernas metafysik*. Stockholm: Björck & Börjesson.

Larsson, H. A. (2011). *Mot bättre vetande. En svensk skolhistoria*. Stockholm: SNS Förlag.

Mill, J. S. (1972). *Utilitarianism. On Liberty, and Considerations on Representative Government*. London: J. M. Dent & Sons Ltd.

Moberg, V. (1968). *Berättelser ur min levnad*. Stockholm: Bonniers förlag.

Ohlsson, P. T. (2014). *Svensk politik*. Lund: Historiska media.

² Se Larsson (2011, sid. 44 och 76), Moberg (1968, sid. 57) och Ohlsson (2014, sid. 85).